

Rihemberške zgodbe v besedi in sliki 2019 – o rihemberškem Dolnjem gradu

Grad Rihemberk, 29.9.208

dr. Savin Jogan

Braniški dolnji grad v času druge svetovne vojne.

Iz povedanega in zapisanega o Dolnjem gradu izhaja, da so bili prostori v njem večinoma prazni, v času II. SV je nekatere med njimi zasedal občinski urad. Znano je, da je bila med temi prostori obsežna dvoran v kateri so prirejali plese in občasno tudi druge kulturne prireditve. Iz prispevkov v Kroniki Rihemberka – Branika izhaja tudi, da je v počitnicah poslopje služilo tudi za kolonije otrok v vrtcu, ki so vsako leto trajale kar okoli 40 dni: očitno predvsem za to, da bi otroke za ta čas odtegnili od vpliva staršev in sosedov, predvsem glede pogovorov v »alogenem«(drugorodnem), torej tujem jeziku. Vendar ni mogoče celotnega vojnega obdobja obravnavati na enak način. V prvem delu vojne, od začetka septembra 1939 do vstopa v vojno, ko je Italija zaradi prešibke oborožitve izbrala nekakšen izmuzljivi status »politike nevojskovanja«, se stanje ni mnogo razlikovalo od tistega pred vojno. Mussolini je vstopil v vojno šele 10. junija 1940, potem, ko je Nemčija okupirala Belgijo, Nizozemsko in porazila Francijo; v tem obdobju so Italijani napadli Grčijo, kar pa se ni posrečilo in morali so jih reševati nemški zavezniki. Vendar je Italija hkrati pospešila priprave za napad na Jugoslavijo; te nevarnosti so se zavedali tudi na njeni strani, tako v kraljevi armadi kot na strani tigrovcev in drugih organizacij odpora (zbiranje in skladiščenje orožja, vaje za obrambo). Ker so grajski prostori že prej služili kot začasno bivališče za it. vojake na vojnih vajah, se je ta vrsta priprav okrepila, hkrati pa povečala tudi dejavnost policije in število aretacij sumljivih prebivalcev v primorskih krajih. Do vrhunca vojaških aktivnosti je prišlo v tretjem obdobju, ko je Italija brez vojne napovedi skupaj z Nemčijo napadla Jugoslavijo – 6. aprila 1941. oz. z manjšim zamikom. V prispevku se bom osredinil predvsem na nekatere pomembne dogodke iz tega, zadnjega obdobja, ki so se odvijali na tej lokaciji.

1. Prvi se nanaša na veliko predvolilno zborovanje prebivalcev braniške doline 23. septembra 1943. v Dolnjem gradu. Na njem so izvolili člane enotnega odbora OF ter delegata za Zbor odposlancev SN, ki je bil kasneje sklican v Kočevju. V živahnem političnem dogajanju tega obdobja »prve svobode« velja omeniti, da je bilo podobno široko srečanje sklicano le 5 dni prej – 18. 9. na Mantelovšču; na njem sta govorila predsednik in podpredsednik Narodno-osvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo, dr. Joža Vilfan in France Bevk. Sledilo pa je vdaji in razorožitvi enot it. vojske in odloku o mobilizaciji vseh za vojsko sposobnih moških od 18. do 45. leta starosti v partizansko vojsko. Vendar je bilo to, ki se je odvijalo v prostorih in na dvorišču

gradu, pomembnejše, saj je pomenilo neposredno vključevanje prebivalcev v postopke odločanja in s tem tudi v utrjevanje nove oblasti.

/Že prej, ob kapitulaciji Italije so partizani – poleg Governe – uporabili za razoroževanje italijanskih vojakov tudi zgornje grajsko dvorišče./

2. Drugi tak dogodek - žal ne dogajanje, kot bomo videli – se nanaša na začetek partizanske šole in priprave nanj, ki so potekal v prostorih Dolnjega grada proti koncu septembra istega leta. Žar in zagnanost ljudi, ki so pri tem sodelovali, je mogoče razumeti in razložiti le v povezavi s predhodnimi razmerami in ravnanjem na tem področju. Že zgodaj po prvi vojni so se pojavili pritiski na dokaj razvito slovensko šolstvo, njegovo sistematično ukinjanje pa zaznamuje Gentilejeva šolska reforma, ki je od š. l. 1923/24 po letih, od prvega razreda naprej, začela izrivati slovenščino kot učni jezik. Že prej je fašistično nasilje poteptalo nekatere temelje slovenskega jezika in kulture z ukinjanjem prosvetnih društev in kulturnih domov, prepovedjo tiskanja in prenašanja slovenskega tiska, odpuščanjem slovenskih učiteljev in uradnikov, izrivanjem slovenščine v javnem življenju pod geslom: Qui si parla soltanto italiano! V našem kraju je tako leta 1931 zapustila šolo zadnjo slovenska učiteljica. Kasneje je prihajalo tudi do drugačnih motenj v pouku: premikov urnika in njegovega prilagajanja potovanju it. učiteljev iz Trsta in Gorice »zaradi nevarnosti partizanskih napadov«. S padcem fašizma 25. julija je postal pouk še bolj »luknjast«, s kapitulacijo države 8. septembra istega leta – 1943 pa je bil dokončno ukinjen.

V ozadju te sive zgodbe vsiljene šole pa se je že zgodaj začela tkati nova podoba izobraževanja. Skrb za to so prevzeli številni duhovniki, ki so cerkve in zakristije spremenili v učilnice slovenskega jezika in narodne zavesti. Tudi fašistom znani rihemberški župnik Jožef Štrancar (v spominu mi je ostal kot resnoben in na trenutke pretirano strog vzgojitelj) se je zaradi vodenja cerkvenih pevskih vaj, ustanovitve prosvetnega društva in žilavosti ter vztrajnosti pri krepitvi narodne zavesti znašel med trajno policijsko spremljanimi osebami s strani fašistične policije. Bil je večkrat uradno opozorjen; leta 1931 je bil med 8 aretiranimi primorskimi duhovniki, hkrati pa je policija pripravila predlog za njegovo konfinacijo (določitev prisilnega kraja bivanja), praviloma v globoki Italiji. Z naporu takratnega cerkvenega vodstva so uspeli to sankcijo preprečiti. To skrivno izobraževanje je potekalo v sodelovanju s pripadniki organizacije TIGR, ki so skrbeli za prenašanje in razširjanje slovenskih beril (zlasti Prvih korakov in Kolačkov) do poslednjega slovenskega doma šoloobveznih otrok. Od tako zastavljene jezikovne in narodnostne vzgoje je bil kasneje le korak do široko razpredenega partizanskega šolstva med NOB; to se je na Primorskem razmahnilo zlasti po kapitulaciji Italije septembra 1943. Na osvobojenem in od partizanov kontroliranem ozemlju je takrat začelo delovati 281 slovenskih šol. Tudi v braniški dolini je dobil šolo vsak zaselek: v Polju (pri Županovih), v Cvetrožu (pri Stankotovih), na Preserjah, v Spodnji Branici. Za osrednji del kraja je bila določena šola v Dolnjem gradu. V te stavbe so prenesli klopi, table in učila iz šole na Korpu, bodoči učenci pa smo prinašali iz skrivališč na podstrešjih slovenska berila in druge knjige. Učiteljevanje so prevzele predvsem mladinke z določenim znanjem ter pedagoškimi

izkušnjami; zaradi spreminjajočih se vojnih pogojev so za vse učitelje določili tudi namestnike. Vse je bilo torej skrbno pripravljeno, skupaj z ukrepi za varnost – straže in sporočanje v primeru približevanja okupatorja. V obravnavani šoli je bil sklican zbor šoloobveznih otrok in staršev. Na njem so (smo) se seznanili s programom, načinom dela šole in obveznostmi. Bodoči »prvčki« smo bili ponosni na to pomembno poglavje že skoraj odraslega življenja, v katero smo vstopali.

Žal je bil po vseh teh resnih pripravah, dogovorih in zagotovilih sam začetek rednega pouka v »grajski« šoli zaradi posledic nemške ofenzive, ki se je začela 25. septembra in je povzročila nekaj žrtev tudi v našem kraju, odložen oziroma je kasneje odpadel.

3. Omenjal sem že dvorano za prireditve v d. gradu, ki je razen za redke kulturne prireditve služila predvsem za ples (v zimski sezoni, drugače so ples prirejali tudi na betonski ploščadi na zgornjem grajskem dvorišču). Te prireditve so mladi sprejemali tudi kot možnost sproščenih srečevanj in pogovorov brez prisotnosti in kontrole fašističnih funkcionarjev ali policije. Na njih so se zbirali tudi tisti, ki so se sicer srečevali na številnih planinskih izletih in pohodih. Pogosto so se tako teh izletov kot plesov jih udeleževali tudi mladi iz Trsta in okolice. Iz literature o tem obdobju in prizadevanjih v njem je verjetno prav, da posebej omenimo znanega političnega organizatorja Josipa-Pinka Tomažiča in njegov krog podobno, levo usmerjenih aktivistov. Zaradi sorodnikov (po materi iz Škrbine), se je pogosto zadrževal na Krasu in v tem delu Vipavske doline; že kot priznani vodja primorske KP in zavzet podpornik ideje o samostojni slovenski republiki sovjetskega tipa se je na enem od obiskov po vrnitvi iz Jugoslavije prav v tej dvorani seznanil s »pogumno in razgledano mladinko Vandelino Colja« – kot navaja njegov biograf V. Vremec. Kasneje sta se zaročila in veliko časa preživela tudi v prijetnih pogovorih na »plaži« ob bližnji Branici. Pinka so aretirali avgusta 1940, po obsodbi posebnega sodišča za zaščito države na drugem tržaškem procesu decembra 1941 pa je bil skupaj s štirimi tigrovci ustreljen na openskem strelišču. V naši prvi kroniki Rihemberka – Branika je bilo objavljeno njegovo občuteno in pretresljivo zadnje pismo zaročenki.

Take in mnoge drugačne dejavnosti, zamisli, hotenja, prizadevanja in želje so se rojevale in poskušale uresničevati v grajskih prostorih, ki se jim danes poskušamo približati na drugačen način. Nedvomno gre pri tem za dediščino – danes bi jo označili kot nesnovno – ki je lahko dragocen kamenček v našem skupnem spominu, če jo seveda poskušamo spoznati, prav razbrati in ohranjati, tako za nas kot tudi za naše zanamce.